

8. АНАЛІТИКА

Наталія Дмитрівна Вінник,

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач відділу
моніторингу обдарованості дітей та молоді
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 159.923:37.015.3

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ОБДАРОВАНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ (аналіз експериментального дослідження)

В статті розглядаються психологічні особливості особистісного розвитку старшокласника. Личностное развитие интеллектуально одаренных старшоклассников охватывает личностную зрелость (зрелость интегральных личностных характеристик) и интеллектуальные достижения (высокий психометрический интеллект). Предложен количественный и качественный анализ экспериментальных результатов данного феномена.

Ключевые слова: *личность, развитие, одаренность, интеллект, старшоклассник.*

The article deals with the psychological characteristics of personality development of high school students. Personal development intellectually gifted high school students includes personal maturity (maturity integrated personality characteristics) and intellectual achievements (high psychometric intelligence). The quantitative and qualitative analysis of the experimental results of this phenomenon.

Key words: *personality development, talent, intelligence, a high school student.*

Перед освітою постала задача навчити дітей умінню швидко та легко реагувати на зміни у навколишньому світі, здатності до продукування оригінальних ідей та потреби в пошуку і створенні нового, що забезпечить їм більш широкі можливості в самоактуалізації та самореалізації. Ця задача є центральною для навчання дітей, незалежно від рівня інтелектуальних та творчих здібностей. Гострим це питання є і для обдарованих дітей, які мають високий інтелектуальний потенціал і, яким доведеться розв'язувати нові проблеми, що виникають перед суспільством.

Актуальність проблеми вивчення психологічних механізмів інтелектуальної обдарованості не викликає сумнівів, оскільки відомості про природу цього людського феномену необхідні для розроблення валідних засобів діагностики проявів інтелектуальної обдарованості, а також для сприяння розвитку потенціалу обдарованості у дітей та дорослих.

Для вітчизняної психології завжди було характерним прагнення до цілісного аналізу розвитку особистості у взаємозв'язку когнітивних, мотиваційних,

емоційних та інших сторін. Це прагнення проявилось у широкому спектрі досліджень, виконаних під керівництвом Б. Ананьєва з єдиного фундаментального вчення про людину – *людинознавства*. Вважаючи свідомість та діяльність вихідними характеристиками людини, як суб'єкта діяльності, він визначав творчість, як вищу інтеграцію суб'єктних властивостей, а здібності й талант – як більш узагальнені ефекти і потенціали розвитку. Особливу увагу в дослідженнях було приділено розкриттю основних аспектів індивідуального розвитку людини (інтелекту) на основі синтезу даних загальної та диференціальної психології, психофізіології, вікової, педагогічної та соціальної психології [2].

Вікові аспекти розумової обдарованості більш повно вивчені Н. Лейтесом. Під обдарованістю учений розуміє сприятливі внутрішні передумови розумового розвитку, що проявляються у дитини в незвичній, високій сприйнятливості навчання та більш виражених творчих проявах. Кожний віковий рівень відрізняють якісно своєрідні, не властиві ні попереднім,

ні наступним віковим рівням можливості розвитку. У створених Н. Лейтесом психологічних портретах обдарованих учнів відображено цілісні та всебічні характеристики не лише інтелектуальних здібностей дітей різного віку, але їхніх потреб та інтересів, емоційних реакцій, взаємин з однолітками та оточуючими дорослими, особливостей їхньої поведінки у різних ситуаціях. Задачу вивчення ранніх ознак обдарованості він вбачає у тому, щоб «...крізь вікові переваги інтелекту виявити, як це можливо, індивідуальні риси, в їх розвитку» [5].

Аналізуючи вікові особливості розвитку особистості, ми зробили висновок, що існують сензитивні періоди, які утворюють можливості для розвитку психіки у різні вікові періоди. Сензитивним періодом для особистісного розвитку є старший підлітковий вік (15–17 років), за якого відбувається перетворення особистості підлітка на зрілу особистість.

Старший підлітковий вік є вирішальним етапом формування особистості, тому що дозрівають пізнавальні та емоційно-особистісні передумови. Він характеризується не просто збільшенням обсягу знань, але і розширенням розумового світогляду, появою в ньому теоретичних інтересів та потреби звести факти до певних принципів. Мислення в цьому віці містить *науково-теоретичний, формально-логічний, гіпотетико-дедуктивний* характер та дозволяє вибудовувати стратегії, мати розвинену рефлексію, розбиратися у складному власному внутрішньому світі та взаємовідношеннях.

У старшому підлітковому віці, періоді активного духовно-морального, фізичного та психічного становлення особистості, активізується діяльність з будівництва цілісної концепції людини – «Я-концепції». «Я-концепція» зрілої особистості у її складових формується до закінчення юнацького віку. Такі елементи зрілості «Я-концепції» особистості, як узагальнене уявлення про себе (у тимчасовій перспективі та співвіднесенні з ідеалом, відповідно до соціальних очікувань), самоповага, самоприйняття, адекватна, диференційована, стійка самооцінка, усвідомлення здібностей і можливостей як основи життєвих виборів, розглядаються як необхідні умови розвитку особистості, для якої властиві потреба до саморозвитку, самореалізації, самоактуалізації, самовизначенні.

А. Маслоу бачить сутність самоактуалізації у розкритті внутрішнього потенціалу: «Я уявляю самоактуалізуючу людину не як звичайну, якій щось дано, а як звичайну людину, в якій нічого не відняли... самоактуалізація – це такий розвиток особистості, за якого людина звільняється від властивих юності проблем, зумовлених дефіцитом досвіду, і від невротичних (інфантильних, надуманих, необов'язкових або сумнівних) проблем. Унаслідок цього особистість стає здатною упоратися з реальними проблемами власного життя...» [6]. Таким чином, уявлення про самоактуалізуючу особистість, як зрілу особистість, готову розв'язувати життєві проблеми, може бути покладено в основу виділення параметрів та показників особистісного розвитку.

Однією з гіпотез нашого дослідження є твердження: *рівень загального інтелекту, зберігаючи сталість (постійність) упродовж тривалого часу у більшості учнів, істотно впливає на індивідуально-психологічні особливості особистісного розвитку інтелектуально обдарованих учнів старшої школи.*

Узагальнюючи отримані результати, враховуючи досвід вивчення багатьма авторами проблеми структурно-особистісних властивостей обдарованих учнів, ми зробили висновок, що багатоаспектна обдарованість дитини, зумовлена розвитком її особистісних якостей у взаємодії з факторами оточення, на кожному віковому етапі об'єднується в інтегральні характеристики (внутрішні фактори, підсистеми), що визначають оптимальне функціонування та розвиток не лише окремих сторін обдарованості, а й психічного розвитку обдарованої дитини в цілому.

Інтегральні характеристики особистості обдарованого учня детермінують прояви і розвиток його обдарованості, будучи об'єктом цього розвитку. В якості основних інтегральних характеристик, що визначають особистісний розвиток обдарованої особистості у шкільному віці, на нашу думку, є: спілкування, мотивація, характер, рефлексія, досвід, інтелект, психофізіологія. Особистісний розвиток інтелектуально обдарованих старшокласників містить особистісну зрілість (зрілість інтегральних особистісних характеристик) та інтелектуальні досягнення (високий психометричний інтелект).

У 2013 р. відділом моніторингу обдарованості дітей та молоді Інституту обдарованої дитини НАПН України було розпочато дослідження з теми «Науково-методичні засади особистісного розвитку інтелектуально обдарованих старшокласників». Співробітники відділу (М. Кудрявченко, А. Павлова, М. Перцев, Ф. Подшивайловим, І. Якімова) під керівництвом Н. Вінник розробили методику дослідження для виявлення індивідуально-особистісних особливостей розвитку та оцінювання змін структури особистісних якостей інтелектуально обдарованих учнів старших класів та здійснили комплексну психодіагностику компонентів особистості обдарованих старшокласників (комунікативного, мотиваційного, характерологічного, рефлексивного, емоційного, досвідного та психофізіологічного). За допомогою методів математичної статистики було досліджено взаємозв'язок компонентів особистісного розвитку та інтелекту старшокласників. Таким чином, було з'ясовано особливості особистісного розвитку старшокласників з *явною та потенційною* формами інтелектуальної обдарованості.

Визначення рівня розвитку та структурних особливостей інтелекту, а також уваги, пам'яті учнів старших класів досліджувалися за допомогою тесту структури інтелекту Р. Амтхауера (ТСІ), що входить до комп'ютерної системи моніторингу інтелектуальних особливостей дитини (МІОД), розробленої Інститутом обдарованої дитини НАПН України (більш детальний опис системи буде подано далі).

Оцінювання змін структури особистісних якостей інтелектуально обдарованих учнів старших класів досліджувалися за допомогою відомих психодіагностичних методів. Так, *комунікативний* компонент, досліджувався опитувальником КОС (В. Синавський та В. Федорошин), мотивація – методикою вивчення мотивації досягнення цілі та успіху, уникнення невдач (Т. Елерс), характер – методикою визначення типології за Майєрс–Брігґс, рефлексія – опитувальником самоставлення В. Століна, досвід оцінювався за допомогою шкільного оцінювання за базовими дисциплінами, емоційно-почуттєвий компонент – опитувальником «ЕмІн», Д. Люсін, психофізіологічний – системою психофізіологічних досліджень.

Для дослідження характерологічного компоненту інтелектуально обдарованих старшокласників використовувався психодіагностичний комплекс у комп'ютеризованому варіанті, розроблений під керівництвом О. Бурава [4], основні методики якого містять ТСІ (тест структури інтелекту за Р. Амтхауером) та МВТІ (виявлення психологічного типу особистості за Майєрс–Брігґс).

Тест структури інтелекту Р. Амтхауера [7] є однією з найвідоміших у світі психодіагностичних методик для визначення рівня IQ та структури інтелекту особистості, що призначена для вимірювання рівня інтелектуального розвитку та оцінки здібностей у сферах гуманітарних та точних наук. Її було розроблено для визначення показників інтелектуального розвитку особистості німецькими психологом Рудольфом Амтхауером у 1953 році. На думку вченого, інтелект є спеціалізованою підструктурою в цілісній структурі особистості та пов'язаною з іншими компонентами – *вольовою* та *емоційною* сферами, *інтересами* та *потребами*, *здібностями* тощо. У своїх дослідженнях Р. Амтхауер значну увагу приділяв інтелекту та його зв'язку з професійною діяльністю людини. Ця методика спрямована на діагностику учнів старших класів. Мета тестування – це визначення рівня розвитку структурних особливостей інтелекту, а також уваги і пам'яті.

Колективом авторів, під керівництвом К. Гуревич, було перекладено та адаптовано тест для російської вибірки. Враховуючи, що на розумовий розвиток підлітків значний вплив здійснює навчання, було виділено не вікові, а освітньо-вікові межі розвитку [1].

Для учнів 8-х класів межі результатів виконання тесту такі:

- високий розумовий розвиток більше 110 балів,
- низький розумовий розвиток менше 75 балів.

Для учнів 9-х класів ці межі такі:

- високий розумовий розвиток більше 125 балів,
- низький розумовий розвиток менше 90 балів.

Для учнів 10-х класів ці межі наступні:

- високий розумовий розвиток більше 130 балів,
- низький розумовий розвиток менше 95 балів.

Кількісний аналіз за цим тестом (526 осіб) констатував, що 22 % учнів з високим інтелектом, 41 % – зі середнім рівнем та 37 % – із низьким рівнем інтелекту.

Звертаємо увагу, що психологічними типами особистості за Майєрс–Брігґс є *екстравертний*, *інтровертний*, *сенсорний*, *інтуїтивний*, *мислительний*, *чуттєвий*, *вирішальний* та *сприймальний*.

За допомогою кореляційного аналізу встановлено, що на значущому рівні ($p < 0,05$), *інтровертному психотипу* притаманні вміння розв'язувати обчислювальні задачі практичного характеру та невербальний інтелект. Необхідно зазначити, що кореляційний аналіз взаємозв'язку екстравертного психотипу зі структурою інтелекту не виявлено.

Друга ознака типу особистості характеризує спосіб сприйняття інформації. Люди сенсорного типу сприйняття (S) спостерігають за світом та збирають інформацію буквально, використовуючи прагматичний та утилітарний підхід. Більше того, вони будуть скоріше щось робити, ніж думати про це. Цей психотип особистості, разом із мислительним типом, найбільше корелює зі структурою інтелекту. Так, на достатньому рівні ($p < 0,05$) було виявлено взаємозв'язок між сенсорним типом особистості та здібністю до мови, формулювати судження, логічним та математичним мисленням, просторовим та конструктивним мисленням, невербальним та загальним інтелектом.

Люди з інтуїтивним сприйняттям (N), отримавши інформацію за допомогою п'яти органів чуттів, починають інтуїтивно шукати взаємозв'язки, приховані смисли. Працюючи над певними діями, постійно думають, що за цим слідує, прагнуть побачити події у розвитку. Кореляційне дослідження підтвердило важливість інтуїції у структурі інтелекту. Виявлено зв'язок інтуїції з такими підструктурами інтелекту, як: уміння розв'язувати обчислювальні задачі практичного характеру, просторове мисленням в умовах геометричного комбінування, просторове та конструктивне мисленням, обсяг, концентрація увага, оперативна пам'ять.

Третя ознака типу особистості характеризує спосіб прийняття рішень. Людей, які у процесі прийняття рішень, керуються логікою та є об'єктивними, відносять до мислительного типу (логік) (T). Вони приймають остаточне рішення лише після того, як проаналізують факти. Мають скоріше вольовий, аніж м'який характер, здатні залишатися незворушними та стриманими у ситуаціях, де інші втрачають самоконтроль. Вони пишаться власною об'єктивністю, навіть, незважаючи на обвинувачення у байдужості. Мислительний тип особистості корелює на достатньому рівні ($p < 0,05$) зі здібністю до мови та здатністю формулювати судження, комбінаторними здібностями, вмінням розв'язувати обчислювальні задачі практичного характеру, невербальним та загальним інтелектом.

А людей які приймають рішення виходячи з особистих, суб'єктивних оцінок відносять до почуттєвого типу (етик) (F). Вони вважають правильним рішенням таке, за якого враховуються почуття людей. Людям почуттєвого типу притаманна здатність до абстрагування, вони мають логічне та математичне мислення. Цікавим виявився той факт, що лише

особистості почуттєвого типу мають взаємозв'язок із вербальним, невербальним та загальним інтелектом.

Четверта ознака типу особистості визначає, якою функцією, тобто збором інформації чи прийняттям рішення користується людина. Люди вирішального (раціонального) типу (J) полюбляють чітко організоване життя. Вони прагнуть планувати, врегульовувати, проконтролювати, порядку, завжди за ним стежать. Люди сприймаючого (іраціонального) типу (P) більш вільні до способу життя. Планування не є їхньою сильною стороною. Взаємозв'язок вирішального та сприймаючого типів з інтелектом не виявлено.

Отже, експериментально доведено, що психотипи особистості взаємопов'язані зі структурою інтелекту. Зв'язки з інтелектом мають *сенсорний, мислительний* та *інтуїтивний* типи особистості. Цікавим виявився той факт, що лише особистості *почуттєвого* типу мають взаємозв'язок із вербальним, невербальним та загальним інтелектом.

Щодо взаємозв'язку інтелекту та комунікативності, то можемо говорити про такі особливості: у дітей з високим показником IQ більш розвинені комунікативні схильності, аніж в учнів з середнім та низьким показником IQ. Проте, організаторські схильності, навпаки, більш розвинені у дітей зі середнім та низьким рівнем інтелекту, аніж з високим, що, на нашу думку, підтверджує факт, що обдаровані учні мають труднощі в соціалізації.

Коефіцієнт кореляції між рівнем мотивації досягнення успіху та рівнем мотивації уникнення невдач дорівнює $r = 0,22$ ($p = 0,099$). Між рівнем інтелекту та рівнем мотивації уникнення невдач кореляція відсутня (тобто, високий рівень мотивації уникнення невдач може бути притаманний учням як з високим рівнем інтелекту, так і з низьким). Між рівнем інтелекту та рівнем мотивації досягнення успіху отримано обернену кореляцію $r = -0,25$ ($p = 0,059$). Це означає, що низький рівень мотивації досягнення успіху часто може супроводжуватись високим рівнем інтелекту.

За результатами дослідження групи учнів з високим рівнем інтелекту видно, що лише 14,3 % з них мають високі показники емоційного інтелекту. Отже, експериментально підтверджено та акцентовано, що учні з високим IQ мають низькі показники емоційного інтелекту, їм не притаманні вміння аналізу власних емоційних станів, виявлення причин появи тих чи інших емоцій. Можливо тому старшокласники з високим IQ часто залишаються поза центром уваги однолітків, не маючи тих лідерських якостей, що є ключовими факторами успіху у подальшому житті.

Означену проблему підтвердили результати дослідження рефлексивності: високий розвиток інтелекту немає значущого зв'язку зі самоставленням, самоінтересом, саморозумінням, самопевненістю та самоприйняттям, але існує достовірний зв'язок між IQ та самозвинуваченням та близькістю до себе. Перспектива розвитку рефлексивних умінь обдарованих старшокласників полягає у сприянні пізнання ними

себе та власних здібностей, що має позитивний вплив на особистісний розвиток.

Таким чином, результати дослідження показали, що необхідним є:

- щоденна систематична діяльність з боку вчителів, вихователів, психологів, керівництва ЗНЗ та батьків, спрямована на вдосконалення у розпізнаванні власних емоцій;
- вміння краще розуміти причини почуттів;
- усвідомлення різниці між почуттями та діями;
- вміння володіти власними емоціями;
- вміння належним чином виражати гнів, не переходячи до бійки;
- зменшення агресивності, саморуйнівної поведінки;
- збільшення позитивних почуттів до себе, навчального закладу та сім'ї;
- вміння краще боротися зі стресом;
- покращення почуття відповідальності;
- посилення емпатії та сприйнятливості до почуттів інших людей;
- вміння уважно слухати інших людей, налагоджувати та підтримувати відносини;
- вміння аналізувати взаємини між людьми та розуміти один одного;
- вміння розв'язувати конфлікти, обговорювати розбіжності та суперечності;
- розвиток впевненості в собі та позитивні навички спілкування;
- формування навичок товариськості, дружелюбності, долученість у справи однолітків;
- навички люб'язності у відносинах з однолітками;
- вміння адаптуватися у групах, колективах;
- демократичність у відносинах з оточуючими людьми, навички співробітництва та готовність допомагати іншим.

Щодо психофізіологічного компоненту, то необхідно констатувати, що в Україні немає актуального банку даних психофізіологічного моніторингу учнів ЗНЗ, що є перешкодою для реалізації концепції диференційованого та індивідуалізованого навчання з розгортанням якого, будуть враховані педагогічні, психологічні та медичні показники учнів.

Таким чином, обдарованість може розглядатися не лише як «закрита система» її внутрішньої структури, а також, як динамічна «відкрита система», що перебудовується під впливом безлічі *внутрішніх* та *зовнішніх детермінант*. Обов'язкове та зовні регламентоване навчання чинить сильний, тривалий та систематичний вплив на прояв і розвиток дитячої обдарованості. Характер та ступінь цього впливу залежать від відповідності умов навчання психологічним особливостям обдарованих дітей на кожному віковому етапі.

Високий рівень пізнавальних здібностей та загального інтелекту, що перевищує середньовікову норму, є одним з більш яскравих та стабільних компонентів загальної обдарованості на етапах навчання

у ЗНЗ, зі збільшенням стабільності цих показників з віком. Рівень загального інтелекту, зберігаючи постійність, у більшості учнів продовж тривалого часу, істотно впливає на інші когнітивні та особистісні особливості.

Використані літературні джерела

1. *Акімова М. К.* Диагностика умственного развития детей [Текст] / М. К. Акімова, В. Г. Козлова. – СПб.: Питер, 2006. – 240 с. ил. – (Серия: «Детскому психологу»).
2. *Ананьев Б. Г.* Психология и проблемы человекознания: избр. психол. труды [Текст] / Б. Г. Ананьев; под ред. А. А. Бодалева. – М.: Воронеж, 1996. – 384 с.
3. *Вінник Н. Д.* Інтелект як основа розумової обдарованості молоді [Текст] / Н. Д. Вінник // Освіта обдарованої та талановитої молоді – національна проблема: матеріали Всеукраїнської конференції, м. Київ (1 грудня 2011 р.). – К.: ІОД НАПН України, 2011. – Ч. 1. – С. 67–74.
4. Динаміка розвитку інтелектуальних здібностей обдарованої особистості у підлітковому віці [Текст]: монографія / О. Ю. Буров, В. В. Рибалка, Н. Д. Вінник та ін.; за ред. О. Ю. Бурава. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012. – 258 с.
5. *Лейтес Н. С.* Возрастная одаренность школьников: учебное пособие / Н. С. Лейтес. – М.: Академия, 2001. – 320 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.mgppu.ru/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:1830>
6. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы [Текст] / А. Маслоу; под общ. ред. Г. А. Балла, А. Н. Киричука, Д. А. Леонтьева; пер. с англ. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
7. Руководство к применению теста структуры интеллекта Р. Амтхауера. – Обнинск, 1993. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: soft.mail.ru/program/test-amthau.

